

Mokslinis seminaras, skirtas Lietuvos valstybės atkūrimo 100-mečiui

RAMUNĖ VASKELAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

Šiais ypatingais metais, kai Lietuva pažymi valstybės atkūrimo šimtmetį ir daugelio sričių praktikai bei teoretikai, gręždamiesi atgal, mėgina apmąstyti įvairiose valstybės gyvavimo srityse per tuos metus nuveiktus reikšmingiausius darbus, Lietuvių kalbos instituto terminologai nusprendė į šimto metų atkarpą žvilgtelėti terminologo žvilgsniu – 2018 m. spalio 12 d. Institute surengė mokslinį seminarą „Lietuvių terminologijos patirtis: Lietuvos valstybės atkūrimo 100-mečiui“. Suprantama, ketinimų išsamiai įvertinti visus amžiaus darbus neturėta, nes vien jau juos išvardyti, kad ir reikšmingiausius, turbūt užtruktų ilgiau nei vienas seminaras, net jei būtų apsiribojama tik kuria nors viena sritimi – terminijos kūrimu, jos tvarkymu ar tyrimais. Taigi, daugiausia gręžtasi į šimtmečio pradžią, į tas sudėtingas aplinkybes, kai terminais rūpintasi dar ne dėl poreikio srities atstovams susikalbėti tarpusavyje, o pirmiausia dėl būtinybės atstatyti, atkurti, gydyti... Ir, kaip aiškėjo iš pranešimų, rūpintasi dar ne kompiuterijos teikiamas galimybes pasitelkusių organizuotų grupių, o daugiausia pavienių išskirtinių asmenybių.

Pranešime „1918–1940 m. statybos terminijos dūriniai“ konkrečių skaičių, rodančių būtinybę pirmiausia atstatyti, remdamasi 1929 m. šaltiniu, pateikė Lina Rutkienė (Vilniaus Gedimino technikos universitetas) – Pirmasis pasaulinis karas buvo sunaikinęs 13 250 gyvenamųjų ir 24 680 ne gyvenamųjų pastatų. Kylant poreikiui šalį kelti iš griuvėsių, kilo ir teorinio veiklos pagrindo – mokslinės literatūros – poreikis, o tokio pobūdžio literatūroje, žinia, neišsiverčiama be terminų. Tiesa, to laikotarpio statybos terminų radinasis pranešėjos sietas ne tik su būtinybe atkurti, bet ir ryškiau užmoju kurti – taikyti naujus kompozicijos principus, diegti naujas medžiagas ir technologijas. Iš 28 statybos mokslo terminijos šaltinių (mokslinių straipsnių, vadovėlių, kitų moksliniu stiliumi parašytų leidinių) at-

rinkusi ypač paplitusią to meto naujadarų grupę – dūrinius, pranešėja šios grupės gausą siejo su tuo metu aktualia užsienio kalba: rengiant vadovėlius ar straipsnius, kitaip nei šiuo laikotarpiu, dažniausiai buvo verčiama iš vokiečių kalbos, o joje dūryba yra pats produktyviausias darybos būdas. 1918–1940 m. šaltiniuose iš viso radus 262 gimininius sudurtinius statybos terminus, nustatyta, kad net 85 % jų antrasis sandas yra daiktavardinis, o pats produktyviausias darybos tipas yra *dkto.* + *dkto.* (*akmengruntis, akmenkaltis, qžuolmedis, basliašulis, drenazgriovis, durpiagruntis*). Kaip labiausiai vartotus statybos naujadarus, patekusius į vėlesnę literatūrą ir į 2002 m. išleistą *Statybos terminų žodyną*, pranešėja minėjo *dūmtakį, dūmtraukį, gelžbetonį, pusiausvyrą, šaligatvį, skerspiūvį, statramstį, vandentiekį*, o daugybė kitų taip ir liko vadinamieji tekstiniai terminai, pavartoti tik vieno autoriaus viename leidinyje.

To meto statybos terminijos ypatumus L. Rutkienė siejo ne tik su užsienio kalba, bet ir su mokslinius straipsnius bei knygas rašiusių autorių autoritetu ir nuostatomis, o kaip autoriai minėtos išskirtinės asmenybės – užsienio aukštosiose mokyklose studijavę ir po kelias užsienio kalbas mokėję statybos inžinieriai Jonas Šimoliūnas, Pranas Morkūnas, Anatolijus Rozenbliumas, Pranas Jodelė, Jonas Kiškinas, Juozas Gabrys. Tačiau statybos terminija nagrinėta ir dar viename šio seminaro pranešime, ir juo jau atkreiptas dėmesys į bevardžius, anoniminius statybos terminijos kūrėjus. Robertas Stunžinas (Lietuvių kalbos institutas) pirmiausia priminė, kad bent jau XIX a. vidurio ir pabaigos periodikoje pradėjusios rasti statybos mokslo terminijos pagrindinis šaltinis buvo liaudies terminija. Pasirinkus nagrinėti žodžių grupę, kuri, vertinant mokslo terminijos požiūriu, būtų palikta už terminijos ribų, būtent veiksmažodžius, ir iš *Lietuvių kalbos žodyno* elektroninio leidimo atrinkus 370 statybos veiksmus įvardijančių veiksmažodžių ir jų vedinių, pranešime „Veiksmų įvardijimas statybos liaudies terminijoje“ teigta, kad tokie veiksmų pavadinimai sudaro per 30 ryškesnių semantinių grupelių. Gausiai pavyzdžiais iliustruoti tiek bendrieji grupelių terminai (*statyti, dirbinti, rengti, taisyti, budavoti, dengti, stoguoti*), tiek su jais besisiejantys rūšines sąvokas žymintys žodžiai (*straiuguoti, žardyti, skiedruoti, išskiedruoti, užskiedruoti, pribudavoti, užbudavoti*). Pavyzdžiais gausiai pagrįstos ir išvados, kad rūšiškumą lemia žodžių darybos priemonės bei leksinės reikšmės, kad specialiosios sąvokos yra klasifikuojamos pagal įvairius požymius. Apie kilmę pasakyta, kad tik daugiau nei pusė (63 %) *Lietuvių kalbos žodyne* užfiksuotų statybos veiks-

mų pavadinimų yra lietuviškos kilmės, o 47 % sudaro slavišką šaknį turintys mišrios kilmės žodžiai. Vis dėlto, jei šis tyrimas būtų plėtojamas toliau, turbūt būtų aktualu panagrinėti skolintų ir lietuviškų pavadinimų sinonimijos santykį, juolab kad daugiareikšmiškumo ir homonimijos klausimas pranešime jau užkliudytas.

Medicinos terminus pasirinkusi nagrinėti Palmira Zemlevičiūtė (Lietuvių kalbos institutas) irgi kreipė dėmesį į gana keblias XX a. šimtmečio pradžios aplinkybes – priminė, kad Pirmasis pasaulinis karas ir vokiečių okupacija buvo išblaškę ir taip negausų medikų būrį, nutrūko iki tol ėjusių specializuotų medicinos laikraščių ir žurnalų leidyba. Vis dėlto medicinos žinios buvo skleidžiamos, ir, kaip galima spręsti vien jau iš straipsnelių pavadinimų („Apie karo ligas“; „Apie plaučių džiovą“, „Šiltinės“, „Niežai“), jas skleisti, o kartu ir plėtoti medicinos terminiją, skatino pokariu paplitusios pavojingos ligos. Tačiau ir iš šio pranešimo aiškėjo, kad objektyvaus veiksnio skatinama terminijos plėtra nebūtų buvusi galima be subjektyviojo – asmenybių. Nutrūkus specializuotų leidinių leidybai, Antanas Vileišis, Eliziejus Draugelis, Danielius Alseika, Petras Avižonis medicinos žinias ėmėsi skleisti tuo metu ėjusiuose nespécializuotuose leidiniuose, tokiuose kaip *Motery balsas*, *Dabartis*, *Lietuvos aidas*, *Tėvynės sargas* ir kt. Pranešime „1918 m. sinoniminių medicinos terminų pateikimas ir atpažinimas tekste“ autorė rinkosi nagrinėti ne darybą, o kitą terminologams nuolat aktualų klausimą – terminų sinonimiją, ir teigė, kad 1918 m. medicinos tekstuose ji yra dažnas terminų semantinių tarpusavio santykių tipas. Tačiau šįkart labiau aiškintasi ne sinonimų paplitimas, o metodinė problema – kaip sinonimus atpažinti. Nesunku atpažinti tuos, kurie vartojami viename tekste, nes jie neretai pateikiami skliaustuose arba jungiami jungtuku *arba*, tačiau nustatyti skirtinguose tekstuose vartojamų terminų sinoniminį ryšį (*kruvinoji*, *kruvinoji liga*, *krauligė*, *dezinfekcija*; *bado*, *beriamoji*, *dėmėta*, *dėmėtoji šiltinė*) nėra paprasta. Vis dėlto atpažinimo galimybių rasta, ir pranešėja vardijo tokias kaip tekstų tematika, terminų vartojimo kontekstas, vieno teksto sinonimai, sąvokos požymiai, papildomi šaltiniai.

Kiek sinonimija paplitusi dabartinėje medicinos terminijoje, seminare atskirai nenagrinėta, tačiau ir vienas su dabartine būkle susijęs pranešimas leido daryti prielaidą, kad jos apstu. Rūta Dubakienė (Lietuvos mokslų akademija, Vilniaus universitetas), alergologiją įvardijusi kaip imunologijos šaką, labiausiai susijusią su biologijos mokslo šakomis, pranešime

„Lietuviški alergologijos terminai, darbai ir planai“ minėjo daug alergologams tebekylančių klausimų, tokių kaip *antigeninis determinantas* ar *epitopas*, *erkutės* ar *namų dulkių erkės*, *Didžordžo sindromas* ar *Di George sindromas*, o jie, kaip matyti ir iš kelių pavyzdžių, susiję būtent su terminų sinonimija arba variantiškumu. Tačiau iš to paties pranešimo aiškėjo, kad vienodinant alergologijos terminus jau irgi gerokai nuveikta: 2002 m. išleistas pirmasis lietuviškas alergologijos vadovėlis – R. Dubakienės *Alergologija*, 2012 m. išėjo Valstybinės lietuvių kalbos komisijos įvertintas *Aiškinamasis imunologijos ir alergologijos terminų žodynas*, prie kurio rengimo taip pat prisidėjo pranešimo autorė, aktyvi alergologijos terminijos kūrėja, vadovėlių, monografijų ir straipsnių rengėja prof. R. Dubakienė. Terminija plėtojama leidinyje *Alergija, astma, imunologija*, interneto svetainėje „Alergijos ekspertas“. Kalbėdama apie ateities darbus, pranešėja minėjo „daug dirvonų, kuriuos dar reikia arti“, bet vilčių, kad jie bus ariami ir šios srities terminija bus kreipiama tinkama vaga, labiausiai teikė pranešime nekart nuskambėjusi nuostata, kad Europoje savą veidą turinčiai lietuvių alergologijai kopijuoti nereikia – reikia kurti savą terminiją.

Terminų sinonimija, kaip ir terminų darybos tipai, yra bene dažniausiai terminų tyrėjų svarstoma problema, o kalbant apie terminologiją kaip terminų tvarkybą, ko gero, ne rečiau iškyla individualaus ir kolektyvinio darbo santykio klausimas. Nuomonių šiuo klausimu esama įvairių, tačiau ypač dažnai terminijos kūrimą, juolab tvarkymą, linkstama vertinti kaip kolektyvinio pobūdžio veiklą ir manoma, kad geriau parengiami tie terminų žodynai, kuriuos sudaro ir svarsto kolektyvai. Vis dėlto ne tik terminijos istorija, bet ir nūdienu rodo, kiek vykusių naujų darbų nebūtų sukurta, jei ne pavienių kūrybingų ir entuziastingų asmenybių rengiami žodynai, o vienu pagrindinių terminijos šaltinių laikoma mokslinė literatūra, įskaitant ir aukštųjų mokyklų vadovėlius, išties jau yra labiau asmenybių, o ne kolektyvų veiklos rezultatas. Šimtmečio pradžios terminiją nagrinėję pranešėjai iškilų asmenybių irgi minėjo daug, o Asta Mitkevičienė (Lietuvių kalbos institutas) priminė apie ypač iškilias – šimtmetį pažymintios valstybės Atkūrimo aktą pasirašiusius Joną Basanavičių, Mykolą Biržišką, Antaną Smetoną, Praną Dovydaitį, Jurgį Šaulį, Joną Vileišį, Saliamoną Banaitį. Pranešime „Vasario 16-osios akto signatarų pėdsakai lietuvių literatūros mokslo terminijoje“ išvardijusi signatarus, vienaip ar kitaip prisidėjusius prie literatūros terminijos kūrimo, ji daugiausia dėmesio skyrė literatui, vertėjui, diplomatui ir teisininkui Kaziui

Bizauskui ir jo parengto pirmojo literatūros teorijos vadovėlio terminams. Tačiau iš pranešimo aiškėjo, kad autoriniai buvo tik į pirmus šio vadovėlio leidimus patekę terminai, o į trečiąjį (1922 m.) jie pateko apsvarstyti 1921 m. pradėjusios veikti Terminologijos komisijos, kurią, beje, irgi sudarė išskirtinės asmenybės: Kazimieras Būga, Jonas Jablonskis, Juozas Tumas-Vaižgantas ir kt. Komisijos darbas visgi ne visada buvo sklandus: posėdžiuose dalyvaudavo ne visi nariai, dramos ir teatro terminai liko neapsvarstyti... Kas kuriant ir tvarkant terminiją lemia daugiau – asmenybės išskirtinumas, jos pastangos ir kūrybingumas ar kolektyvo pajėgos bei kompetencija ir ar apskritai čia esama kokio nors konflikto, – pranešime nebuvo svarstoma, tačiau jis baigtas gana iškalbinga išvada: „Terminų nustatymas nėra vieno kurio suinteresuoto asmens ar autoriaus, bet bendras visų mūsų reikalas.“ Iškalbinga todėl, kad padaryta... išskirtinės asmenybės – K. Bizausko.

Neeilinė asmenybė minėta ir Ritos Katelytės (Lietuvių kalbos institutas) pranešime „Mečislovo Reinio psichologijos terminų daiktavardžių daryba“: Arkivyskupas, diplomatas, politikas, teologijos ir filosofijos profesorius Mečislovas Reinyš iš rusų kalbos išvertė Georgijaus Čelpanovo *Psichologijos vadovėlį* (laisvas vertimas, išleista 1921 m. Vilniuje). Darybos aspektu aptarusi vieną vadovėlio terminų grupę – lietuviškus ir hibridinius vienažodžius daiktavardžius – pranešėja nustatė, kad didžiausią tokių terminų dalį sudaro priesagų vediniai (*atgaminimas, mąstymas, svarstymas, atitrauktis, dėmesys, gailės, uoslė, kerštas, vaizduotė*). Jų yra net 77 %, o dūrinių, panašiu metu gausiai plitusių statybos srities vadovėliuose, psichologijos vadovėlyje terasta (kartu su priešdėlių vediniais) apie 4 %. Klausimas, kas lėmė tokius ryškius panašiu metu kurtos terminijos skirtumus (sritis, terminų kūrėjų nuostatos ar kiti veiksniai), seminare nekeltas, tačiau spėtina, kad vienas iš stimulų galėjo būti užsienio kalba – šio vadovėlio autorius vertė ne iš vokiečių, o iš rusų kalbos.

Nuo išskirtinės asmenybės ir šimtmečio minėjimo pradėtas ir Reginos Kvašytės skaitytas pranešimas, tik ji minėjo Latvijoje gimusį kalbininką, Lietuvoje labiau žinomą kaip esperanto kalbos kūrėją, interlingvistą. 1992 m. Latvijoje vykusioje tarptautinėje konferencijoje buvo iškilmingai paminėtos Ernesto Drezeno (*Ernesto Drėziņš*) šimtosios gimimo metinės. Pradėjusi pranešimą nuo iš pažiūros su Lietuvos šimtmečiu nesusijusio fakto ir vardo, pranešimo „Apie lietuvių ir latvių terminologų bendradarbiavimą“ autorė atskleidė ypač svarbų valstybės atkūrimo aspektą, kuris šiandien,

mokslininkams be jokių kliūčių dalyvaujant europinėse ir pasaulinėse konferencijose, neretai palaikomas savaimine duotybe. 1992 m. Latvijoje vykusioje konferencijoje dalyvavo mokslininkai iš 13 pasaulio šalių, ir tai rodė, kaip ima plėstis jų bendradarbiavimo galimybės. Dėmesį sutelkusi į lietuvių ir latvių bendradarbiavimą, pranešimo autorė minėjo ne tik 1992 m. konferencijos tąsą (2002 m., 2012 m.) ir lietuvių terminologų dalyvavimą tose konferencijose, bet ir abipusę informacijos sklaidą – straipsnius apie latvių terminologiją, skelbiamus Lietuvoje, ir atvirkščiai, dalyvavimą redakcinėse kolegijose, bibliografinę medžiagą. Kaip pagrindiniai informacijos skleidėjai vardyti Rūdolfas Grabis (*Rūdolfs Grabis*), Valentina Skujinia (*Valentīna Skujīna*), Juris Baldunčikas (*Juris Baldunčīks*), Maris Baltinis (*Māris Baltiņš*) ir kt., iš lietuvių mokslininkų – Stasys Keinys, Solvita Labanauskienė, Albina Auksoriūtė, Kazimieras Župerka, o bene aktyviausia informacijos apie latvių terminologiją, terminologus ir terminiją skleidėja yra pati pranešimo autorė.

Kitu seminario pranešimu tarsi būtų pridurta: per šimtmetį neįtikėtina išsiplėtė ne tik bendradarbiavimo, bet ir technologinės terminijos tvarkybos ir tyrimo galimybės. Štai Gintautas Grigas (Vilniaus universitetas) pristatė bendrovės „Microsoft“ terminijos portalo (<https://www.microsoft.com/en-us/language>) sudaromą galimybę palyginti daugiau nei 100 kalbų kompiuterijos terminus. Ir nors iš pranešimo „Bendrovės „Microsoft“ žodyno lietuviškosios dalies apžvalga“ aiškėjo, kad trūkumų išvengti nepavyko nė šiai kompiuterinei duomenų sancaupai (kai kurių terminų vertimas į lietuvių kalbą abejotinas, yra iš viso neišverstų terminų), tačiau 2018 m. rugsėjo mėn. joje iš viso buvo 115 kalbų dvikalbių (anglų ir kitos kalbos) žodynų, taigi galimybės vienu ypu palyginti kompiuterijos terminus įspūdingos. Numatydamas portalo panaudos galimybes, pranešėjas pirmiausia minėjo naudojamą juo rengiant kompiuterijos žodynus ir vertimo atmintis.

Kalbant apie kompiuterijos ir kalbos santykį, įprasta minėti ne tiek kompiuterijos atveriamas kalbos tyrimo galimybes, kiek kitą pusę – pavojų lietuvių kalbos funkcionavimui. Kaip pavojaus kėlėjas įvardijama daug kas – ir apskritai kompiuterija, ir internetas, elektroninė terpė, ir kompiuterijos terminija. Visuomenėje ištis gajū nuomonė, kad kompiuterijos terminų versti į lietuvių kalbą neverta, geriau vartoti angliškus, todėl gana netikėta buvo viena iš Alvydo Umbraso (Lietuvių kalbos instituto) pranešime „Asmenis įvardijantys kompiuterijos terminai“ pateiktų

išvadų. Išnagrinėjęs kompiuterijos terminų, pateikiamų 7 kompiuterijos žodynuose, grupę, pranešėjas pastebėjo, kad bent jau asmenis įvardinantys skolinti naujažodžiai (*internautas, kibernautas, infonautas; hakeris, krekeris, lameris, luzeris*) gausumu ir įvairove neprilygsta savos kilmės terminams, o dauguma kitų skolinių (*abonentas, administratorius, adresatas, analitikas, ekspertas*), kaip ir hibridiniai dariniai, ne kuriami, o gatavi perimami iš bendrinės kalbos. Vis dėlto tokia išvada daryta remiantis tik žodynų medžiaga, o jie, žinia, paprastai vertinami kalbos normų požiūriu ar bent redaguojami kalbos redaktoriaus. Ištyrus realiąją vartoseną, ypač internetinę, naujažodžių vartojimo polinkių, ko gero, būtų konstatuota kitokių. Kita vertus, polinkis ne tiesiogiai versti iš anglų kalbos, o imti lietuvių kalboje jau vartojamus žodžius, gali būti tik asmenų pavadinimų grupei būdinga kompiuterijos žodynų ypatybė. Iš daugelio pateiktų anglišku asmenis įvardijančių terminų (*employee, reviewer, owner, liveware, media librarian, software designer, network surfer, first-time user*) matyti, kad juos teadaptavus fonetiškai, būtų gana nepatogu tarti, o tai irgi gali būti svarbus polinkio vengti vadinamųjų svetimybų veiksnys. Taigi, vien minėtos išvados mitui apie kompiuterijos keliamą pavojų lietuvių kalbai paneigti anaipol nepakaktų. Tačiau tokio tikslo pranešėjas nė nekėlė. Jo siekta išnagrinėti asmenis kompiuterijos žodynuose žyminčius terminus, o juos išnagrinėjus kaip pagrindinė išvada konstatuotas polinkis žodynuose asmenų pavadinimus (lietuviškus ir nelietuviškus) imti iš kitų sričių, o ne kurti specialius, skirtus tik kompiuterijos reikmėms.

Apžvelgtų pranešimų visuma rodo, kad Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmečiui skirtame seminare nagrinėtos tik kai kurios terminijos vartojimo sritys. Tačiau, užkliudant ir šimtmečio pradžios, ir pabaigos problemas, aktualijas ir sąlygas, sukurtas išstisas prasmų laukas, leidžiantis vertinti, kas terminologijoje per amžių nepakito ir turbūt laikytina nekintama, o kas jau yra praeitis arba nūdienos uždaviniai, ir atsizvelgiant į tai, numatyti veiklos gaires bei kryptis pradėdant naują šimtmetį.

Gauta 2018-10-20

Ramunė Vaskelaitė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas ramune.vaskelaite@lki.lt